

УДК 388.436-027

Довжик О.О.

*кандидат економічних наук, доцент,
Сумський національний аграрний університет***ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УМОВ
ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ****ORGANIZATIONAL-ADMINISTRATIVE TRANSFORMATION
OF FARMS' OPERATING CONDITIONS****АНОТАЦІЯ**

У статті встановлено сучасні проблеми трансформаційних процесів в аграрному секторі. Розглянуто особливості діяльності сільськогосподарських підприємств різних форм господарювання. На основі аналізу процесів концентрації виробництва в Україні виявлено їх причини, тенденції, чинники впливу і наслідки. Визначено її особливості в економічно розвинених країнах. Обґрунтовано зв'язок концентрації агропромислового виробництва та визначено її вплив на досягнення дохідності сільськогосподарських підприємств.

Ключові слова: сільське господарство; виробництво; ефективність; інтенсифікація; інтенсивний розвиток; концентрація; трансформація.

АННОТАЦИЯ

В статье установлены современные проблемы трансформационных процессов в аграрном секторе. Рассмотрены особенности деятельности сельскохозяйственных предприятий различных форм хозяйствования. На основе анализа процессов концентрации производства в Украине выявлены их причины, тенденции, факторы влияния и последствия. Определены ее особенности в экономически развитых странах. Обоснована связь концентрации агропромышленного производства и определено ее влияние на достижение доходности сельскохозяйственных предприятий.

Ключевые слова: сельское хозяйство; эффективность; интенсификация; интенсивное развитие; концентрация; трансформация.

ANNOTATION

The article established the current problems of the transformation processes in the agricultural sector. The features of various forms of agricultural enterprises have been examined. Based on the analysis of processes of concentration of production in Ukraine, it revealed their causes, trends and factors affecting outcomes. It is determined especially in developed countries. The connection of concentration of agroindustrial of production has been grounded and its impact on the achievement of profitability of agricultural enterprises has been determined.

Key words: agriculture; production; efficiency; intensification; intense development; concentration; transformations.

Постановка проблеми. Формування нових організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств та їхня подальша трансформація стали вагомим складником аграрної реформи. Аналіз економічних результатів діяльності сільськогосподарських підприємств різних форм господарювання дає змогу встановити сучасні проблеми трансформаційних процесів в аграрному секторі, що насамперед виражаються у деформації галузевої структури, у високій частці збиткових підприємств, низькій рентабельності їхньої діяльності, зменшенні середньої чисельності працівників, зайнятих у створених агроформуваннях, зміні структури земельного фонду за організаційно-правовими

формами власності. Однак необхідно врахувати і те, що саме сільськогосподарські підприємства є основним роботодавцем на селі, а це знижує соціальну напруженість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато науковців останніми роками досліджували теоретичні та практичні аспекти діяльності сільськогосподарських підприємств різних форм господарювання та процеси концентрації виробництва. Йдеться передусім про статті В.Я. Амбросова, В.Г. Андрійчука, А.Є. Данкевича, Н.М. Міщенко, П.М. Макаренка, Л.Ю. Мельника, В.Я. Месель-Веселяка, М.Ф. Соловійова, О.В. Чайнова та ін. Проте деякі аспекти цих питань вивчені ще недостатньо або є дискусійними, і це надає актуальності дослідженню.

Метою статті є надання теоретичного обґрунтування сутності організаційно-економічних трансформацій сільськогосподарських підприємств та їхнього розвитку у пореформений період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зараз, нехай і з запізненням, приходить розуміння важливості відродження крупнотоварного виробництва. Досить часто підкреслюється, що крупнотоварні підприємства, які працюють за принципом «із поля до споживача», можуть зробити Україну повноправним гравцем світового продовольчого ринку. Політики теж у своїх промовах підкреслюють необхідність відродження крупнотоварних господарств і вважають крупнотоварне сільське господарство єдиним виходом із ситуації, наголошують на тому, що іншого виходу немає, і ми повинні повернутися до крупнотоварного села [1].

Подальша трансформація відносин власності в АПК України залежить від стану посткризової економіки країни і здібності держави матеріально підтримувати реорганізацію у цій сфері, а також від психологічної підготовленості більшості наших селян до господарювання на засадах приватного підприємництва. Тому частка фермерських господарств у загальному землекористуванні в оглядовій перспективі буде зростати швидше, ніж збільшення їхньої кількості в результаті розширення земельних ділянок у їхньому користуванні за рахунок оренди земельних часток тих власників, що не виявляють бажання займатися підприємницькою

діяльністю. Водночас цей процес супроводжува- тиметься деяким зменшенням земельної площі підприємницьких структур колективного госпо- дарювання, у зв'язку з чим виникає необхідність стратегічного регулювання зазначених процесів, обґрунтування принципів сполучення розвитку господарських структур різних розмірів (дріб- них, середніх і великих) з урахуванням регіо- нальних особливостей аграрного виробництва.

Глибокі соціально-економічні трансформації на селі спрямовані на перетворення відносин власності і форм господарювання, на рефор- мування сільськогосподарських підприємств та адаптацію нових організаційно-правових структур до ринкових умов господарювання. Відсутність позитивних результатів реформу- вання аграрного сектору економіки зумовлена багатьма об'єктивними та суб'єктивними при- чинами. Одна з них полягає в тому, що для всіх постсоціалістичних країн була розроблена і нав'язана шаблонна модель аграрних реформ за рецептом Міжнародного валютного фонду. Суть цієї моделі полягала у трансформації форм власності, примусовій руйнації колгоспно-рад- госпної системи, лібералізації цінової полі- тики з доведенням інфляції до фази так званої «шокової терапії» [2].

У перші роки ринкових трансформацій утво- рилися два принципово різних напрями рефор- мування аграрного сектору економіки України. Один із них базувався на концепції еволюцій- ного підходу до реформування колгоспів і рад- госпів в організаційно-виробничі структури ринкової орієнтації і збереженні крупних розмірів сільськогосподарських підприємств [3]. Прихильники іншого напрямку обґрунтували необхідність і доцільність широкомасштабного переходу до фермерських і селянських госпо- дарств. У кінці 80-х – на початку 90-х років висувалася і обґрунтовувалася ідея трансфор- мації крупнотоварного виробництва у фермер- ські або дрібноселянські господарства. Прибіч- ники такого шляху розвитку аграрного сектору спираються на ствердження, що чим дрібніше господарство, тим більше продукції воно ви- робляє і навіть отримує більше прибутку в роз- рахунку на одиницю земельної площі [4]. Цю позицію не поділяли провідні економісти-аграр- ники України. Вони вважали, що у визначенні стратегії реформування аграрного сектору необ- хідно враховувати як світовий, так і вітчизня- ний досвід, основні тенденції розвитку аграр- ного виробництва. Загалом же для світового сільського господарства характерним є розши- рення колективних і групових форм власності та посилення концентрації сільськогосподар- ського виробництва.

Аналіз цих та інших літературних дже- рел дає підстави дійти висновку про те, що в процесі реформ не були чітко визначені кін- цева мета і завдання ринкових трансформа- цій. В основу реформ була покладена концеп- ція «революційних» перетворень. Замість того,

щоб акцентувати увагу на еволюційному роз- витку й удосконаленню усіх цих форм, вони розглядалися тільки в альтернативних варіан- тах, що приводило до крайнощів у відповідях на питання: яка форма забезпечить споживчий запит і продовольчу безпеку України – крупні сільськогосподарські підприємства, фермерські чи дрібні селянські господарства? Країна була на роздоріжжі.

Після проголошення курсу радикальних еко- номічних реформ (жовтень 1994 р.) посилилася руйнація крупнотоварного виробництва. Але цей курс реформ не давав бажаних результатів. Тоді стало модним оцінювати наслідки ринко- вих реформ не за конкретними показниками виробничого розвитку та його ефективності, а за кількісними змінами організаційних форм, тобто – скільки підприємств роздержавлено, скільки з них приватизовано або кооперовано, акціоновано або корпоратизовано тощо.

Через екстенсивний характер виробництва, слабку технічну оснащеність фермерських гос- подарств вони суттєво поступаються сільсько- господарським підприємствам за основними результативними показниками господарської діяльності. Їхній розвиток не супроводжується позитивними змінами в структурі продук- ції, що виробляється. Без усунення галузевих деформацій побудувати реальний виробничий тип і систему ведення фермерського gospodar- ства неможливо.

Існують також інші пояснення причини виникнення цього негативного явища. Напри- клад, В.Я. Месель-Веселяк вважав, що «фермер- ським господарствам виділені найгірші землі. Крім того, вони вимушені приховувати резуль- тати своєї роботи через недосконалу податкову систему» [5, с. 455]. Приблизно такої схеми аналізу дотримується і О.М. Шпичак: «Аналіз свідчить, що урожайність всіх сільськогосподар- ських культур (крім цукрового буряка) в фер- мерських господарствах значно нижча, ніж у суспільному секторі. Правда, існує думка самих фермерів, що показники продуктивності явищ землі вони значно занижують. На наш погляд, у цьому є частка істини» [6, с. 237]. Якщо це так, то виникає питання про можливість існу- вання цієї форми господарювання у правовому полі України. Автор вибірково використовує дані Держкомстату. Якщо вони його влаштову- ють, то такі дані реальні, якщо ні – нереальні. Він пише: «Якщо наведені дані Держкомстату прийняти за реальні, то трансформація колиш- ніх КСП у фермерські господарства не може бути привабливою» [6, с. 237]. Далі він акцен- тує увагу на необхідності проведення всебічної оцінки ефективності таких формувань.

Сучасна високорозвинута ринкова еконо- міка США і країн Західної Європи базується не на приватних (дрібних) формах власності і господарювання. Основу такої економіки ста- новлять транснаціональні і національні корпо- рації, які монополізують і ділять міжнародні

ринки, безроздільно панують у сучасній світовій економіці. Базуються вони аж ніяк не на такій приватній власності, як це трактується і розуміється деякими нашими реформаторами. Великий бізнес поступово поглинає і значну частину середнього та навіть дрібного бізнесу, який, своєю чергою, народжується і розвивається у жорсткій ринковій конкуренції.

Реформування колгоспно-радгоспної системи негативно вплинуло на розвиток крупного товарного виробництва і насамперед на галузі тваринництва. У процесі реформування дехто (представники владних структур, політики, вчені) вважав, що проблему збільшення виробництва продуктів тваринництва можуть успішно вирішувати господарства населення. Але реальна практика, як було вказано вище, не підтвердила цього. Все це є зрозумілим і не потребує додаткових коментарів.

Спад виробництва більшою чи меншою мірою торкнувся всіх підкомплексів АПК і галузей сільського господарства. Динаміка розвитку сільського господарства в дореформений період була орієнтована на інтенсивні фактори росту. Соціально-економічні перетворення в аграрному секторі економіки в дореформений період створили передумови для обмеження дій екстенсивних факторів росту. Увесь приріст виробництва сільськогосподарської продукції забезпечувався без розширення посівних площ за рахунок росту продуктивності праці.

Розвиток тваринництва в дореформений період було орієнтовано передусім на формування відповідних продовольчих ринків в Україні і на досягнення раціональних норм споживання висококалорійних та високобілкових продуктів харчування. Стійкий рівень виробництва підтримувався за рахунок росту поголів'я худоби і продуктивності, нарощування і якісного поліпшення кормових ресурсів та повноцінної годівлі худоби. Реформування супроводжувалося цілою низкою негативних явищ, насамперед скороченням поголів'я худоби.

Питання про крупне товарне виробництво не є новим. Воно виникало і в 90-і роки, коли стали очевидними наміри руйнації крупних сільськогосподарських підприємств, але особливо актуальним воно стає тепер. Деякі вчені забули або не знали, що концентрація є таким же невід'ємним атрибутом, як техніка, технологія, організація та управління виробництвом. Уявлення про неї як про неперервний процес змінюється разом із розвитком науково-технічного прогресу. Вона є двигуном виробництва і створює передумови для прискореного розвитку НТП.

У 90-х роках почали з'являтися «новітні теорії» про переваги дрібного господарства перед крупним, про передачу землі тим, хто її обробляє (тобто селянам) і паювання земель, про надмірно високий рівень концентрації виробництва в радянські часи тощо: «Постулат про переваги крупного колективного господарства над сімей-

ним не підтверджений ні в одній країні світу». Проти крупного виробництва на користь дрібно сімейного висувалися також інші доводи, які зводилися в ранг об'єктивної закономірності: «Для України закономірним є перехід від колективної до сімейно-приватної форми господарювання». Ця теза спростовується досвідом роботи різних форм господарювання. Тільки крупне індустріальне виробництво інтенсивного типу забезпечує високий рівень продуктивності праці і конкурентоспроможність продукції. Це доведено світовим і вітчизняним досвідом функціонування крупних сільськогосподарських підприємств [7]. За кооперативної форми їх організації успішно вирішується і завдання формування реального власника-господаря [8].

Деякі реформатори не тільки виношували, але і практично здійснювали ідею деконцентрації виробництва (розукрупнення колгоспів, радгоспів, а потім КСП). Під деконцентрацію виробництва підводилася така «наукова основа»: «Була надмірно одержавлена вся система організації і ведення сільського господарства, надмірна концентрація його структур. У певний період в Україні на 30 тис. сільських населених пунктів було менше 10 тис. колгоспів і радгоспів. Рівень концентрації господарських структур у три рази перевищував рівень розселення сільського населення» [9, с. 4].

Із цього судження можна дійти висновку, що в середньому на одне сільськогосподарське підприємство в Україні припадало три населених пункти, ні більше, ні менше. Але зв'язок між розміром землекористування сільськогосподарського підприємства і числом населених пунктів за сучасних засобів зв'язку дуже умовний. Визначальним фактором розміру підприємства є передусім система менеджменту. Тому констатація цього факту не дає жодних підстав для негативного або позитивного висновку, тим більше, що це уява всього лише одного вченого.

Проте автор не завершує на цьому формулювання своєї думки про деконцентрацію: «З початку 60-х років у колишньому СРСР почалося штучне укрупнення колгоспів. При цьому посилалися на економічний закон забезпечення відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил. Однак суть цього закону трактувалася суб'єктивно. Внаслідок цього були допущені серйозні перегини. Середній розмір сільськогосподарських підприємств в Україні у 60–80-і роки в десять разів перевищував середній розмір ферм у США і в 30–50 разів – у країнах Європейського Союзу. Рівень розвитку продуктивних сил у галузі в США та Європі, навпаки, був у три-чотири рази вищим, ніж у колишньому СРСР. Надмірне укрупнення колгоспів стало очевидним ще в 80-х роках. Вже тоді почалося їх дроблення і збільшення кількості (майже на 3 тис.). Цей процес тривав протягом 80–90-х років. Це незаперечний історичний факт» [9, с. 8].

Наш коментар зводиться до того, що широкомасштабне укрупнення колгоспів проводилося не в 70-х, а в 40–50-х роках минулого століття, і воно було зумовлене об'єктивними процесами суспільного розвитку. Зрозуміло, було і штучне прискорення, і суб'єктивні підходи, і надмірне захоплення крупними розмірами сільськогосподарських підприємств. Там, де були допущені помилки, вони виявлялися і усувалися. Це було логічно і правомірно. За 80-і роки кількість сільськогосподарських підприємств збільшилася не на 3 тис., а на 2 тис. (точно – 2046). На кінець 1990 р. в Україні було 8542 колгоспів і 2630 радгоспів; в середньому на один колгосп припадало 3360 га сільськогосподарських угідь (2627 га ріллі), а на один радгосп – відповідно 3612 і 2857 га [7]. Вважати такі розміри землекористування надвеликими – нонсенс.

До початку 90-х років в Україні сформувалися оптимальні розміри колгоспів і радгоспів. Для того щоб спростувати це, потрібні наукові докази, а не голослівні заяви. А наукові дослідження переконливо свідчать про те, що крупні і найкрупніші сільськогосподарські підприємства мають незаперечні техніко-технологічні, організаційно-економічні та соціальні переваги. Наприклад, В. Мельник вважає, що дроблення крупних земельних масивів на малопродуктивні невеликі ділянки заради «чистої ідеї, чистих ринкових відносин» суперечить здоровому глузду. На наше щастя, як підкреслює він, ще залишилися сільськогосподарські підприємства, де ведення виробництва здійснюється на великих площах і за збереження науково обґрунтованої системи сівозмін. «Якщо і варто обмежувати землекористування одного суб'єкта, то в Україні ця межа має становити близько 4 тис. га, як це було в колгоспах і радгоспах за радянських часів» [10, с. 110–111]. Для підтвердження цього наводяться відповідні наукові докази.

Цю позицію поділяє Є.Г. Лясковець, підкреслюючи, що «сучасна техніка вимагає оптимальних розмірів господарств – 3–5 тис. га» [11, с. 11].

Недоречним видається порівняння середніх розмірів сільськогосподарських підприємств України з середніми розмірами ферм у США і країнах ЄС. В Україні сформувалася система крупнотоварного виробництва, основу якої становили колгоспи і радгоспи, а в США і країнах Заходу сільське господарство базується на поєднанні великого, середнього та дрібного агробізнесу, основу якого становить сімейна ферма. Але й там, хоч і еволюційним шляхом, процеси концентрації сільськогосподарського виробництва здійснюються швидкими темпами, а крупні ферми стають основними виробниками товарної (ринкової) продукції. Загальновідомо і те, що в США і Європі був вищий рівень розвитку продуктивних сил, ніж в СРСР, а розміри ферм – менші. Але це не привід для узагальнення, а тим більше – для наукового висно-

вку. Самі американці бачать це протиріччя, але вирішити його в рамках капіталістичних виробничих відносин із відомих причин не можуть, сподіваючись тільки на еволюційний розвиток. Не можна не бачити процеси руйнування дрібних ферм і поглинання їх великими.

Так що копіювати американське або західноєвропейське нелогічно і недоречно. Тим більше що у нас є свої історичні традиції і свій позитивний досвід. Під час копіювання чужого інвестиційне навантаження зросло б у кілька разів, але наша країна в цьому відношенні не настільки багата, щоб конкурувати з країнами Заходу. Якщо припустити, що колись і хтось припустився помилок у процесі укрупнення, то не варто їх повторювати і посилювати, виношуючи і здійснюючи ідею розукрупнення [7].

Відомі вчені виступають не тільки проти спроби насадження дрібнотоварного виробництва, але і проти подрібнення крупних сільськогосподарських підприємств.

Такої ж думки дотримуються Н.М. Міщенко і К.В. Гуменюк: «Обстеження 2001 р. дало змогу отримати загальну картину розмірів нових підприємств. Середня площа землекористувань стала помітно меншою, ніж у минулому. Якщо у 1990 р. на господарство припадало близько 3 тис. га сільгоспугідь, то на середину 2001 р. – 1721 га (у 2000 р. – 1830 га) із диференціацією у розрізі організаційно-господарських форм. Об'єктивно ці дані відображають процес деконцентрації вітчизняного сільського господарства і з позиції світових трендів можуть оцінюватися негативно. Відомо, що у багатьох країнах ринкової економіки спостерігається тенденція до зростання розмірів ферм і посилення економічного значення (частки у загальному виробництві) великих господарств [12, с. 109].

На підставі масових групувань у розрізі окремих природно-кліматичних зон і організаційно-правових форм із визначенням показників ефективності вони доходять висновку, що «майбутнє ставить під сумнів перспективи формування в Україні невеликих товарних сільгоспідприємств без їх серйозної підтримки. Найбільш негативним елементом цього є поглиблення проблем сільської зайнятості з багатьма негативними соціально-економічними наслідками, які з цього випливають» [12, с. 121].

Протягом багатьох років у вітчизняній економічній науці переважало положення, відповідно до якого крупне виробництво має незаперечні переваги перед дрібним. І досі це положення не піддавалось сумніву. Україна має унікальний досвід організації крупних сільськогосподарських підприємств. Їхня перевага загальновідома. Вони дають змогу більш ефективно використовувати ресурсний потенціал підприємств. Визначаючи позитивні сторони таких господарств, О.В. Чаєнов підкреслював, що «саме крупні форми господарств і дають нам можливість експлуатувати землю з кількістю капіталу вдвічі і втричі меншою, ніж

це потрібно у найбільш дрібному парцелярному господарстві» [13, с. 345].

Загальновідомо, що посилення концентрації виробництва має позитивний вплив на результати господарської діяльності. Вважаємо за необхідне звернути увагу на два моменти. Перший з них полягає в тому, що в 90-х роках відбувався процес деконцентрації виробництва, який супроводжувався не тільки переміщенням виробництва продукції у господарства населення, а і дробленням раніше сформованих великотоварних підприємств і деформацією їхньої галузевої структури. Другий – це ігнорування об'єктивних економічних законів, насамперед закону суспільного розподілу праці і закону про переваги крупного виробництва. Непорушність цих законів підтверджується світовим і вітчизняним досвідом. Це положення відстоюється і розвивається багатьма авторами [14; 15].

Результати дослідження дають змогу дійти висновку про те, що деконцентрація виробництва спростовується світовим і вітчизняним досвідом. Наприклад, у США скорочення числа ферм і укрупнення їхнього виробництва стали безсумнівними ознаками другої половини ХХ та початку ХХІ ст. При цьому більшість ферм, незважаючи на високий рівень диверсифікації, визначились за галузевою ознакою, а чимало – і за конкретним видом продукції [15, с. 59]. Особливо це стосується тваринництва. У самому «молочному» окрузі Туларе штату Каліфорнія на кожній із 334 молочних ферм у середньому утримується 1350 корів. У п'ятірці молочних лідерів цього штату – окрузі Керн – на 55 фермах утримується 138 тис. корів з продуктивністю 9840 кг. У середньому на одну таку ферму припадає понад 2500 корів. Є і зовсім унікальні приклади дуже високого рівня концентрації виробництва. У найкрупнішій молочній фермі цього штату «Артезія» утримується 10 тис. корів із річним обсягом молока від однієї корови 10 тис. кг [15, с. 96].

Концентрація виробництва здійснюється не тільки в екстенсивній формі, тобто за рахунок збільшення площі землі. У світовій і вітчизняній практиці більш поширені ресурсна й інтенсивна форми. У дореформений період розвитку сільськогосподарського виробництва концентрація як раз і відбувалася за рахунок всіх її форм, але з пріоритетом ресурсної та інтенсивної. В.Г. Андрійчук правильно підкреслив: «Поняття концентрації виробництва має окремі спільні риси з поняттям інтенсивності, але не є тотожним із ним. Спільним є те, що в обох визначеннях йдеться про зосередження (концентрацію) авансованого капіталу на підприємствах і про виробництво ними сільськогосподарської продукції. Відмінність проявляється в тому, що концентрація виробництва вимірюється загальним розміром авансованого капіталу та обсягом виробництва продукції, а суть інтенсивності зводиться до зосередження

авансованого капіталу на одиницю земельної площі. Отже, ці два поняття взаємодоповнюються і дають змогу більш глибоко аналізувати чинники формування ефективності сільськогосподарського виробництва» [16, с. 575].

Висновки. Дослідженнями встановлено вплив окремих факторів на результати господарської діяльності сільськогосподарських підприємств – це концентрація та інтенсифікація виробництва, галузева структура та ін. Для періоду ринкових трансформацій характерним був процес деконцентрації виробництв. Але можна дійти узагальнюючого висновку про те, що деконцентрація виробництва спростовується світовим і вітчизняним досвідом. Невипадково останніми роками спостерігається процес прискореної концентрації виробництва. Встановлено також, що руйнація матеріально-технічного потенціалу призвела до негативних наслідків господарської діяльності підприємств. Виявлено, що деформація галузевої структури сільськогосподарських підприємств є наслідком незадовільного споживчого попиту населення, цінової політики та інших об'єктивних і суб'єктивних факторів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ясенев Ю. В Умани Яценюк рассказал, почему будущее украинского агропрома – за «продуктивным селом» / Ю. Ясенев // Комсомольская правда. – 2009. – 7 декабря.
2. Соловьев Н.Ф. Динамика воспроизводственного процесса в аграрном секторе экономики Украины в контексте рыночных трансформаций / Н.Ф. Соловьев // Вісник ХНАУ. – Х., 2008. – № 7. – С. 35–46.
3. Соловьев Н.Ф. Аренда как фактор преобразования отношений собственности в аграрном секторе экономики / Н.Ф. Соловьев. // Арендные отношения в системе экономического механизма хозяйствования : сб. науч. тр. / Харьк. гос. аграр. ун-т. – Х., 1992. – С. 5–16.
4. Гайдуцкий П.І. Економічні реалії та індустріальні міражі / П.І. Гайдуцкий // Урядовий кур'єр. – 1999. – № 244.
5. Месель-Веселяк В.Я. Развитие сельских (фермерских) хозяйств / В.Я. Месель-Веселяк // Развитие хозяйств в аграрной сфере АПК. – К. : УААН ІАЕ, 1996. – 296 с.
6. Шпичак О.М. Виробничий потенціал фермерських господарств України / О.М. Шпичак // Ціни, витрати, прибутки агропромисловості та інфраструктура продовольчих ринків / за ред. О.М. Шпичака. – К. : ІАЕ, 2000. – С. 235–242.
7. Соловьев Н.Ф. О концентрации производства и размерах сельскохозяйственных предприятий / Н.Ф. Соловьев // Вісник ХНАУ. – Х., 2004. – № 8. – С. 10–25.
8. Черешинська Н. Ми й нині живемо при комунізмі / Н. Черешинська // Пропозиція. – 2001. – № 7. – С. 26–27.
9. Гайдуцкий П.І. Аграрна реформа: міфи й істина / П.І. Гайдуцкий // Економіка АПК. – 2003. – № 9. – С. 3–9.
10. Мельник В. Чи варто кришити землю на шматки розміром із бутерброд / В. Мельник // Пропозиція. – 2004. – № 7. – С. 110–111.
11. Лясковец Е.Г. Развитие экономической теории и комплексное реформирование галузі / Е.Г. Лясковец. – К. : Логос, 2001. – 247 с.

12. Міщенко Н.М. Економічна ефективність реформованих сільськогосподарських підприємств в Україні / Н.М. Міщенко, К.В. Гуменюк // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 1. – С. 104–131.
13. Чаянов А.В. Основні ідеї і форми організації сільськогосподарської кооперації / А.В. Чаянов. – М., 1927. – 487 с.
14. Соловьев Н.Ф. Крупные реформированные сельскохозяйственные предприятия – основное звено аграрного производства / Н.Ф. Соловьев // Весник ХНАУ. – Х., 2001. – № 6. – С. 6–21.
15. Черняков Б.А. Калифорнийская модель аграрного сектора США / Б.А. Черняков. – М., 2007. – 394 с.
16. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств : підручник / В.Г. Андрійчук. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : КНЕУ, 2004. – 624 с.